

UOT 338.48

JEL Z3

MƏMMƏDOVA Ü.İ.
AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, elmi işçi
ulker13@rambler.ru

TURİZM SEKTORUNUN RƏQABƏTLİLİYİNDE DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ROLU

Tədqiqatın məqsədi - turizm sektorunda rəqabətliliyin ölçüləməsi metodları araşdırılır.

Tədqiqatın metodologiyası - turizm sektorunda rəqabətqabililiyində dövlət tənzimləməsinini təsirinin ölçüləməsi

Tədqiqatın nəticələri- turizm sektorunun inkişafında dövlət tənzimləməsinin asılı olduğu əsas korrelyasiya yolu ilə reallaşdırılır.

Açar sözlər: tənzimləmə, rəqabətlilik, Pirson korrelyasiya, determinant

GİRİŞ

Keçən əsrin ikinci yarısından sonra bir neçə amil nəticəsində turizm sektoru sürətlə inkişaf etməyə başladı. Birincisi, ölkələrarası hərəkət liberallaşdı, ikincisi, texnoloji inkişaf nəticəsində nəqliyyat xərcəri ümumi xərclərdə daha az paya malik oldu. Üçüncüsü, insanların gəlirləri xeyli artdı. Dördüncüsü, əmək məhsuldarlığının artması nəticəsində, işçilərin asudə vaxtları çoxaldı. Turizm sənayesindən gələn gəlirlər artıqca hər bir ölkə bu sahənin inkişafına xüsusi diqqət yetirməyə başladı. Turizm iqtisadi fəaliyyət sahələri arasında ən çox dövlət müdaxiləsinə ehtiyacı olan və ən çox özəl sahibkarlıqla bağlı olan sahələrdəndir. Belə ki, turizmin inkişafı üçün yuxarıda sadaladığımız amillərdən demək olar ki, hamısı dövlətin birbaşa müdaxiləsi ilə bağlı olan amillərdir. Ölkəyə səyahət üçün viza sisteminin sadələşməsi, nəqliyyat sisteminin, xüsusilə, hava nəqliyyatının təşkili, ölkədə yol, rabitə, elektrik enerjisi və sair infrastrukturun inkişafı, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması və sair məsələlər turizm sənayesinin inkişafına ciddi təsir göstərir. Digər tərəfdən, turizmin iqtisadi inkişafə təsirləri, xüsusilə, yeni iş yerlərinin yaradılmasında və ölkəyə valyuta axınında mühüm rolü ölkələri bu sektorun inkişafına xüsusi diqqət yetirməyə vadar edir. Təsadüfi deyil ki, 2013-cü ildə Meksikada G20 sammitində ölkələr rəsmi olaraq elan etdilər ki, turizm yeni iş yerlərinin yaradılmasında, iqtisadi artımda və inkişafda mühüm rol oynayır. (UNWTO. (2013)) [1]. Dövlətlərin turizm sənayesinin inkişafına belə cəlb edilməsinin əsasən iki səbəbi var: birincisi, məhz dövlətin müdaxiləsi və dəstəyi ilə turizm sənayesini rəqabətli edə bilən ətraf mühit yarana bilər (Devine & Devine, 2011) [2]. Belə ki, turizm üçün zəruri olan qanunvericilik şəbəkəsinin, təhlükəsizliyin, siyasi sabitliyin təmin edilməsi, maliyyə institutlarının normal fəaliyyəti dövlət hakimiyyəti ilə bağlıdır (Tang & Jang, 2009) [3]. İkincisi, turizmin inkişafı ictimai hesab olunan infrastrukturların, məsələn, yolların, çimərliklərin, parkların, muzeylərin, həmçinin təbii sərvət hesab olunan meşə və dağların, çay və göllərin və sair mövcudluğundan və istifadəyə yararlılarından çox asılıdır. Belə “ekzogen amillər” turizm sənayesinin mənfeətli və rəqabətli olmasında mühüm rol oynayır (Croes, 2011) [4]. Hər bir ölkə turizmin inkişafında digərlərindən fərqli üstünlüklərə malik olmağa çalışır ki, bu sahədə rəqabətliliyi təmin edə bilsin. Çünkü məhz rəqabətlilik nəticəsində ölkə turistlər üçün daha cəlbedici ola bilər (Enright, Michael, J. və Newton, James (2005)).

• Turizm sektorunda rəqabətlilik

“Turizm sektorunda rəqabətlilik” anlayışı ilk baxışda aydın olsa da mahiyyətcə xeyli mübahisəlidir. Belə ki, bəzi tədqiqatçılar, məsələn, Omerzel Gomezelj, D. (2006) turizm sektorunda rəqabətliliyi turizmlə bağlı mal və xidmətlərin digər ölkələrlə müqayisədə daha yaxşı təqdim

edilməsi kimi ifadə edirlər [5]. Lakin *Crouch və Ritchie* (2003) hesab edirlər ki, rəqabətlilik o halda yüksək olur ki, ölkəyə gələn turistlərin nəinki sayı çox olsun, həm də onlar məmənunluqla daha çox xərcləsinlər və ölkənin vətəndaşlarının rifah hali yaxşılaşın, gələcək nəsillər üçün ölkənin təbii sərvətlərinə ziyan dəyməsin. Rəqabətliliyə belə yanaşmanın üstünlüyü ondan ibarətdir ki, turizmin, iqtisadi fəaliyyət sahəsi kimi, əsas məqsədi ölkənin mövcud dəyərlərinə, o cümlədən maddi və mənəvi dəyərlərinə ziyan vurmadan insanların rifahını yüksəltmək olmalıdır. Yalnız belə yanaşma çərçivəsində rəqabətliliyin artırılması nəinki turistlər üçün ölkəni daha cəlbedici edəcəkdir, həm də ölkə əhalisinin maddi və mənəvi rifahını yüksəldə bilər.

Rəqabətlilik isə müxtəlif amillərlə, o cümlədən, təbii, sosial, iqtisadi, mədəni, siyasi, coğrafi və sair amillərlə bağlı ola bilər. Rəqabətliliyin turizm sənayesi üçün mü Hümüdüyü onun müqayisəli qiymətləndirilməsini vacib edir (*Dwyer,L və Kim,C.V. (2003)*) [6]. İqtisadi ədəbiyyatda rəqabətliliyin ölçülülməsi üçün müxtəlif göstəricilərdən istifadə edilir. Bu göstəricilərin bəziləri xərclərə, bəziləri məhsula, digərləri isə mexanizmlərə aiddir. Bu göstəricilərdən kəmiyyətcə ölçüləbilənlərlə yanaşı (məsələn, gələn turistlərin sayı, ölkədaxilində turistlərin xərcləri, turizm sektorunda məşğulların sayı, bu sektorda yaradılan əlavə dəyərin həcmi və sair) elə göstəricilər də var ki, onlar ölkəni keyfiyyətcə xarakterizə edir. Məsələn, cəmiyyətdə oturuşmuş adət-ənənələr və mədəniyyət, turizm sektorunda xidmət səviyyəsi, təbii şərait, coğrafi mövqə və sair).

• *Turizm sektorunda rəqabətliliyin ölçülülməsi metodları*

Turizm sektorunun rəqabətliliyi kəmiyyətcə ölçülə bilən və ölçülə gətirilməsi çətin olan çoxlu sayda müxtəlif amillərdən asılıdır. Ona görə də onun qiymətləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi üçün zəif determinantların müəyyən edilməsi çətin prosesdir. Buna baxmayaraq turizmin rəqabətliliyinin ölçülülməsi üçün müxtəlif metodlar təklif edilir. Bu metodlarda ən geniş istifadə ediləni Dünya İqtisadi Forumu tərəfindən “Səyahət və Turizmin Rəqabətliliyi İndeksi” (TTCİ) və İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkışaf Təşkilatı (OECD) tərəfindən hazırlanan qiymətləndirmə metodudur.

Dünya İqtisadi Forumu 2007-ci ildən başlayaraq milli turizm rəqabətliliyi göstəricilərini Səyahət və Turizmin Rəqabətliliyi Hesabatı kimi iki ildən bir dərc edir. Bu indeksin hazırlanması və dərc edilməsi üzrə çoxlu sayda təşkilat, o cümlədən, BMT-nin Dünya Turizm Təşkilatı (UNWTO), dünya Səyahət və Turizm Şurası (WTTC), Beynəlxalq Hava Nəqliyyatı Assosiasiyası (IATA), Təbiətin Qorunması üzrə Beynəlxalq İttifaq (IUCN) və sair təşkilatlar əməkdaşlıq edir. Dünya İqtisadi Forumunun 2017-ci il üzrə Səyahət və Turizmin Rəqabətliliyi Hesabatında deyilir ki, TTCİ indeksinin hazırlanmasında əsas məqsəd ayrı-ayrı ölkələrin davamlı inkişafına nail olmaq üçün turizm sektorunun inkişafına təsir göstərən əsas determinantların müəyyən edilməsi və kəmiyyətcə qiymətləndirilməsindən ibarətdir (World Economic Forum. (2018) [7]).

TTCİ indeksin hesablanması zamanı istifadə edilən metodologiya daim təkmilləşdirilir. Hazırda TTCİ kompozit indeks olaraq 4 sub-indeks və 90 göstərici əsasında hesablanır. Sub-indekslərin hər biri müxtəlif sayda alt-indekslərdən ibarətdir (Şəkil 1.1). “Mühitin əlverişliliyi” sub-indeksi 5 alt-indeksdən və 40 göstəricidən, “Səyahət və Turizm siyasetinin əlverişliliyi” sub-indeksi 4 alt-indeksdən və 23 göstəricidən, “İnfrastruktur” sub-indeksi 3 alt-indeksdən və 17 göstəricidən, “Təbiət və Mədəniyyət” sub-indeksi 2 alt-indeksdən və 10 göstəricidən ibarətdir. TTCİ-in hesablanması istifadə edilən 90 göstəricidən üçdə ikisi (60 göstərici) beynəlxalq təşkilatların informasiya bazasından əldə edilən statistik göstəricilərdir. Digər 30 göstərici isə Dünya İqtisadi Forumu tərəfindən həyata keçirilən sorğular vasitəsilə hazırlanır. Sorğular kəmiyyətcə hesablanması mümkün olmayan göstəricilərin kəmiyyət formasına gətirilməsi üçün aparılır. Belə sorğuların aparılmasına 15 mindən çox iş adamı və turizm xidmətlərindən istifadə edən insanlar cəlb edilir.

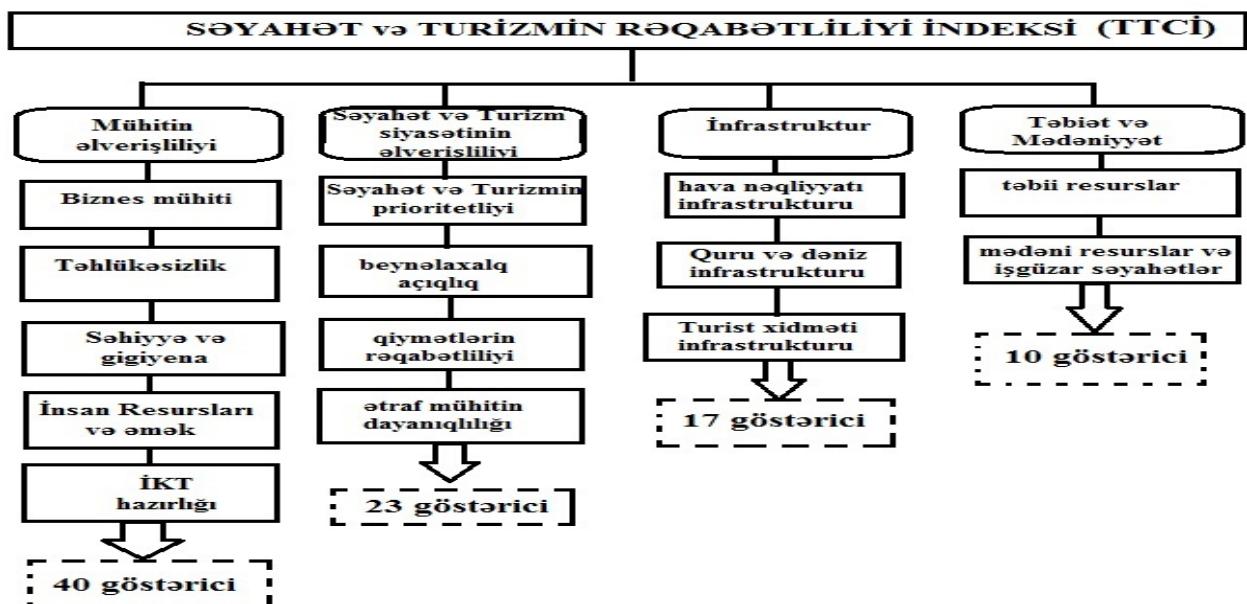
TTCİ indeksinin hesablanması metodologiyasına əsasən göstəricilər

ölkənin göstəricisi – ölkələr üzrə mümkün minimum

$$6 * \frac{\text{ölkələr üzrə mümkün maksimum} - \text{ölkələr üzrə mümkün minimum}}{\text{ölkələr üzrə mümkün maksimum} - \text{ölkələr üzrə mümkün minimum}} + 1$$

düsturu indeksləşdirilərək 1-7 arası balla qiymətləndirilir. Bu aralıqda “1” -göstərəcinin ifadə etdiyi fəaliyyətin ən aşağı, “7” isə ən yuxarı səviyyədə həyata keçirilməsini ifadə edir. Hər bir alt-indeks ona daxil olan göstəricilərin hesabı ortası kimi hesablanır. Sub-indekslər də ona daxil olan alt-

indekslərin hesabı ortası kimi hesablanır. TTCİ indeksi də eyni metodologiya ilə, yəni ona daxil olan 4 sub-indeksin hesabı ortası kimi hesablanır.

Şəkil 1.1. Səyahət və Turizmin Rəqabətliliyi İndeksinin tərkibi

TTCİ indeksində birbaşa dövlət tənzimləməsi ilə bağlı olan determinantlar demək olar ki, əksər sub-indekslərin tərkibinə daxildir. TTCİ-nin birinci sub-indeksi olan turizmin inkişafı üçün “biznes mühitinin əlverişliliyi” alt-indeksi 12 göstəricini əhatə edir. Bura 1) mülkiyyət hüququ; 2) birbaşa xarici investisiyaların idarəedilməsinin biznesə təsirləri; 3) mübahisələrin həllində hüquqi bazanın səmərəliliyi; 4) qeydiyyat məsələlərində hüquqi bazanın səmərəliliyi; 5) tikintiyə icazəalma üçün tələb olunan vaxt (gün); 6) tikintiyə icazənin alınması üçün xərclər (tikinti xərclərində %); 7) bazaarda dominantlıq dərəcəsi; 8) biznesin başlaması üçün tələb olunan vaxt (gün); 9) biznesin başlanması üçün xərclər (ÜMG-də %); 10) vergitutmanın işə təşviq etməyə təsiri; 11) vergitutmanın investisiyaya təşviq etməyə təsiri; 12) cəmi vergi dərəcəsi (mənfəətdə %). Bu göstəricilərdən demək olar ki, hamısı bu və ya digər dərəcədə dövlət tənzimləməsi ilə bağlıdır.

TTCİ-nin ikinci - “müdafiə və təhlükəsizlik” sub-indeksi 5 göstərici əsasında hesablanır. Bunlar 1) cinayət və hüquqpozmaların biznesə təsiri; 2) polis xidmətlərinin etibarlılığı; 3) terrorizmin biznesə təsiri; 4) terror hadisələrinin baş verməsi indeksi; 5) 100000 insana ölüm cinayəti halları. Bu göstəricilərdən hamısının dolayısı ilə dövlət idarəciliyinə aidiyyəti olsa da, birbaşa turizm iqtisadiyyatına dövlət müdaxiləsi kimi qiymətləndirilə bilməz.

TTCİ-nin üçüncü – “sağlamlıq və gigiyena” alt-indeksinə 6 göstərici daxildir. Bunlar 1) hər min nəfərə həkimlərin sayı; 2) Əhalinin təkmilləşdirilmiş sanitariya xidmətlərinə girişi olanların ümumi əhali sayında payı (%); 3) əhalinin inkişaf etmiş içməli su mənbələrinə girişi olanların ümumi əhali sayında payı (%); 4) hər 10000 nəfərə xəstəxana çarpayılarının sayı; 5) yaşlı əhali arasında immun çatışmazlığı virusuna yoluxanların payı (%); 6) 100000 nəfər əhali arasında malareya xəstələrinin sayı. Bu göstəricilərin də dolayısı ilə turizm fəaliyyətinə aidiyyəti çübhəsizdir. Lakin bu göstəricilərin dövlət tənzimləməsi siyaseti bütünlükdə turizm fəaliyyəti ilə bağlı deyil və cəmiyyətin sağlamlığı ilə bağlıdır.

TTCİ-nin dördüncü – “insan resursları və əmək bazarı” alt-indeksinə 9 göstərici daxildir. Bunlar 1) ibtidai təhsilə cəlb edilənlərin bu yaşda olanlar arasında payı (net %); 2) orta təhsilə cəlb edilənlərin bu yaşda olanlar arasında payı (gross %); 3) kadr hazırlığının həcmi; 4) müştəri yönümüni dərəcəsi; 5) işə qəbul və işdən azadetmə praktikası; 6) bacarıqlı işçilərin tapılmasının asanlığı; 7) xarici işçilərin işə qəbulunun asanlığı; 8) ödəniş və məhsuldarlıq; 9) işçi qüvvəsində qadınların iştirakı (kişilərin sayına nisbəti). Bu göstəricilər arasında da dövlətin turizm sektoruna

yönəlik müdaxiləsi ilə birbaşa bağlı olan göstərici yoxdur. Lakin dolayısı ilə bu göstəricilərin hər birinin turizm iqtisadi fəaliyyət sahəsinə aidiyiyəti şübhəsizdir.

TTCİ-nin beşinci- “*İKT hazırlığı*” alt-indeksinə 8 göstərici daxildir. Bunlar 1) İKT-dən biznes-biznes transaksiyalar üçün istifadə edilməsi; 2) internet xidmətlərindən biznes-istehlakçı transaksiyalar üçün istifadə edilməsi; 3) internet istifadəçilərinin əhalinin sayında payı (%); 4) Əhalinin hər 100 nəfərinə sabit genişzolaqlı internet abunəçilərinin sayı; 5) əhalinin hər 100 nəfərinə mobil telefon abunəçiləri; 6) əhalinin hər 100 nəfərinə mobil genişzolaqlı abunəçilərin sayı; 7) mobil şəbəkənin əhatə dairəsi (əhalinin sayında %); 8) elektrik enerjisi təchizatının keyfiyyəti. Bu göstəricilərdən də heç biri birbaşa turizm iqtisadi fəaliyyət sahələri üçün xarakterik deyil və bu sahədə dövlət tənzimləməsinin əsas məqsədi turizmin inkişafı ilə bağlı deyildir. Lakin buna baxmayaraq, bu göstəricilərdən hər birinin turizm sənayesinin inkişafına təsirləri vardır.

TTCİ-nin altıncı- “*səyahət və turizmin prioritetləşməsi*” alt-indeksi 6 göstəricidən ibarətdir: 1) hökumət üçün səyahət və turizm sənayesinin prioritetləşməsi; 2) Səyahət və turizm üçün dövlət xərcləri (bütçədə %); 3) turistlərin cəlb edilməsi üçün marketinq və brendləşmənin səmərəliliyi; 4) Səyahət və turizm məlumatlarının müvəssəlliyi (0-120 arası bal. 120 ən yaxşı); 5) aylıq və ya illik səyahət və turizm məlumatlarının vaxtında verilməsi (0-21 arası bal. 21 ən yxşı); 6) ölkənin brend strategiyasının reytingi (1-10 arası bal. 10 ən yaxşı). Bu göstəricilərdən demək olar ki, hamısı dövlətin turizm sənayesi üzrə siyaseti ilə birbaşa bağlıdır və bu sahədə tənzimləmənin birbaşa məqsədi səyahət və turizm sənayesinin inkişafına yönəlir.

TTCİ-nin yeddinci- “*beynəlxalq açıqlıq*” alt-indeksi 3 göstəricini əhatə edir: 1) viza verilməsi üzrə tələblər (1-100 arası bal. 100 ən yaxşı); 2) ikitərəfli Hava Nəqliyyatı Xidmətlərinin açıqlılığı (0-38 arası bal. 38-ən yaxçı); 3) qüvvədə olan regional ticarət müqavilələrinin sayı. Bu göstəricilər üzrə də dövlət tənzimləməsinin səyahət və turizm sənayesinin inkişafına birbaşa təsirləri var. Hətta sonuncu göstərici daha çox mal və digər xidmətlər ticarəti ilə bağlı ola bilsə də turizmin inkişafı üçün onun birbaşa təsirlər etdiyini qəti söyləmək mümkündür.

TTCİ-nin səkkizinci – “*qiymətlərin rəqabətliliyi*” alt-indeksi 4 göstəricidən ibarətdir: 1) bilet vergiləri və hava limanında ödənişlər (0-100 arası bal. 100 ən yaxşı); 2) mehmanxanalarda qiymət indeksi (ABŞ dolları); 3) Alıcılıq qabiliyyəti pariteti; 4) yanacağın qiymət səviyyəsi (ABŞ dolları/1 litr). Bu göstəricilər üzrə dövlətin müdaxilə turizm sənayesi ilə birbaşa bağlı olsa da liberallaşma siyasetinin əksinə yönəldiyindən turizmin inkişafına mənfi təsir göstərə bilər.

TTCİ-nin doqquzuncu – “*ətraf mühitin dayanıqlılığı*” alt-indeksi 10 göstəricidən ibarətdir. Bunlar 1) ekoloji normaların ciddiliyi; 2) ekoloji normalara əməl edilməsinin təmini; 3) səyahət turizm sənayesinin inkişafının dayanıqlılığı; 4) bərk cisimlərin (2.5) konsentrasiyası (mq/m³); 5) ekoloji razılaşmaların ratifikasiyası (0-27 arası bal. 27 ən yaxşı); 6) əsas su çatışmazlığı (5-0 arası bal. 0-ən yaxşı); 7) təhlükə altında olan əsas təbii növlər (bütün növlərdə % payı); 8) meşə örtüklərinin dəyişməsi (%); 9) çirkab suların təmizlənməsi (%); 10) sahilboyu şelflərdə balıqçılığın dərəcəsi (ton/km²). Bu göstəricilərdən heç biri birbaşa turizm fəaliyyəti ilə bağlı deyil. Bu göstəricilərin aid olduğu sahələr üzrə dövlət siyaseti bütünlükdə iqtisadiyyatın və cəmiyyətin davamlı inkişafını əsas məqsəd qoyaraq həyata keçirilir və dolayısı ilə turizm sənayesinə təsir edir. Lakin bu göstəricilərin turizm sektoruna şübhəsiz təsirləri vardır və bu təsirlərlə bağlı iqtisadi ədəbiyyatda çoxlu sayda tədqiqatlara rast gəlinir (məsələn, Emilda K. Joseph, 2016).

TTCİ-nin onuncu – “*hava nəqliyyatı infrastrukturu*” alt-indeksi 6 göstəricidən ibarətdir: 1) hava nəqliyyatı infrastrukturunun keyfiyyəti; 2) yerli uçuşlarda əldə oluna bilən oturacaq kilometrlərin həcmi (milyon); 3) xarici uçuşlarda əldə oluna bilən oturacaq*kilometrlərin həcmi (milyon); 4) 1000 nəfərə düşən təyyarə uçuşlarının sayı; 5) hava limanlarının sıxlığı (hava limanları/milyon nəfər); 6) fəaliyyətdə olan aviaxətlərin sayı. Bu göstəricilər də turizmin tələb funksiyasının artmasına birbaşa təsir göstərməyən göstəricilərdir. Onlar daha çox dolayısı ilə təklif funksiyasına təsir göstərir. Turizmin inkişaf etdirilməsi üçün dövlətin bu göstəriciləri inkişaf etdirməsi gələcəkdə özünü doğrultmayan xərclər yarada bilər. Ona görə də bu göstəricilərin inkişaf etdirilməsi turizmin tələb funksiyasının inkişafı ilə paralel aparılmalıdır.

TTCİ-nin on birinci – “*yerüstü nəqliyyat və port infrastrukturu*” alt-indeksi 7 göstəricidən ibarətdir: 1)yolların keyfiyyəti; 2) yolların sıxlığı (cəmi ərazidə %); 3) asfaltlaşdırılmış yolların sıxlığı (cəmi ərazidə %); 4) dəmiryolu infrastrukturunun keyfiyyəti; 5) dəmiryolunun sıxlığı (dəmir yolunun uzunluğu/torpaq sahəsinin sahəsi); 6) port infrastrukturunun keyfiyyəti; 7) yerüstü nəqliyyatın səmərəliliyi. Turizmin sənayesinin tələb nə də təklif funksiyaları bu göstəricilərdən birbaşa asılı olmasa da bu göstəricilərin də hər birinin dolayısı ilə turizmin inkişafında mühüm əhəmiyyəti var.

TTCİ-nin on ikinci –“*turizm xidmətləri infrastrukturu*” alt-indeksi 4 göstəricidən ibarətdir: 1) əhalinin hər 100 nəfərinə düşən mehmanxana oraqlarının sayı; 2) turizm infrastrukturunun keyfiyyəti; 3) avtomobil icarəyə verən şirkətlərin mövcudluğu; 4) hər 1000 yaşlı adama düşən bankomatların sayı. Bu göstəricilərdən ilk ikisi turizm xidmətləri ilə birbaşa digər ikisi isə dolayısı ilə əlaqədardır. Lakin bu göstəricilərin hamısı turistlərin rahatlığı və məmənunluğuna ciddi təsir göstərir (Daliborka Blazska at al., 2018), (Sonja Jovanović və Ivana Ilić, 2016).

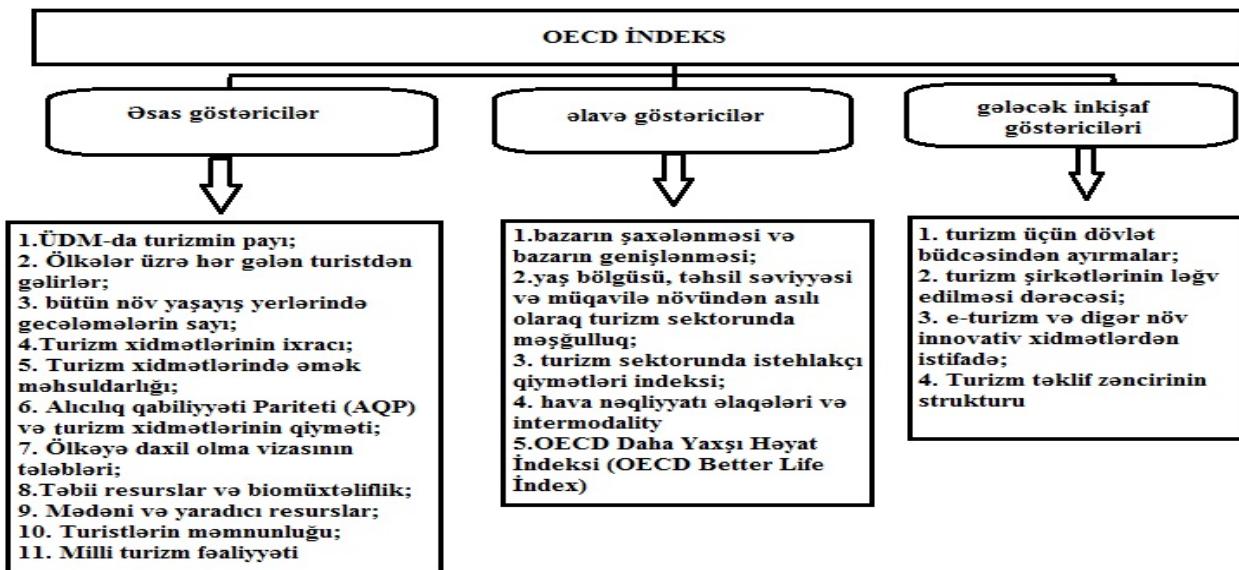
TTCİ-nin on üçüncü- “*təbii ehtiyatlar*” alt-indeksi 5 göstəricidən ibarətdir. Bunlar 1)Ümumdünya İrs təşkilatında qətdiyyata alınan yerlərin sayı; 2) Ölkədə məlum təbiət növlərinin sayı; 3) qorunan ərazilərin ümumi ərazilərin sahəsində payı (%); 4) təbii turizmin rəqəmsal tələbi (0-100 arası bal, 100 ən yaxşı); 5) təbii aktivlərin cəlbedilənləyi. Bu göstəricilərin dövlət tənzimləməsi ilə əlaqəsi digər göstəricilərlə müqayisədə daha azdır, lakin turizmin tələb funksiyasının inkişafında mühüm əhəmiyyətə malikdir (Ilaria Goio at all, 2006).

TTCİ-nin on dördüncü –“*mədəni ehtiyatlar və biznes səfərləri*” alt-indeksi 5 göstəricidən ibarətdir. Bunlar 1) Ümumdünya İrs təşkilatının siyahısında olan mədəni abidələrin sayı; 2) şifahi və qeyri-maddi mədəni irs (ifadələrin sayı); 3) idman stadionlarının sayı (böyük stationların sayı); 4) ümumdünya assosiasiyanın iclaslarının sayı (üç ildə orta); 5) mədəni və istirahət turizminin rəqəmsal tələbi (0-100 arası bal, 100 ən yaxşı).Bu göstəricilərdən 3,4 və 5-ci daha çox dövlət tənzimləməsinin obyekti ola bilər və dolayısı ilə turizmin inkişafına təsir göstərə bilər (Ngozi Ezenagu və Iwuagwu Chinonso, 2016).

Turizmin rəqabətliliyinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə edilən digər metod İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (OECD İndeks) hazırladığı metoddur (Dupeyras, A., & MacCallum, N. (2013)). OECD indeksi ölkədə turizmin inkişafı üçün rəqabətliliyin qiymətləndirilməsinə imkan versə də TTCİ indeksindən mahiyyətə fərqlənir. Belə ki, bu indeks ölkələri müqayisəli qiymətləndirilməsi məqsədi daşımır və turizm fəaliyyəti üçün ölkənin həyata keçirdiyi siyasetin güclü və zəif tərəflərinin müəyyənləşməsinə və bütünlükdə turizm fəaliyyətinin rəqabətliliyinin qiymətləndirilməsinə imkan verir. Bu indeksdə istifadə edilən göstəricilərin dinamikası əsasında turizm fəaliyyəti üçün ölkədə mövcud olan risklərin mahiyyətini müəyyən etmək imkanı var. Belə qiymətləndirmələr turizmin inkişafına mane olan amillərin vaxtında müəyyən edilməsinə və dövlət tərəfindən zəruri tədbirlərin görülməsinə imkan verir.

OECD indeksi də yalnız statistik göstəricilərdən ibarət deyil və indeksin hesablanmasında turizm xidmətindən istifadə edən və ya bu sektorda fəaliyyət göstərən iş adamlarının münasibətdən də istifadə edilir. Bu indeksin hesablanmasında üç müxtəlif mahiyyətli göstəricilərdən istifadə edilir:1)11 əsas göstəricilər; 2) 5 əlavə göstəricilər; 3) 4 gələcək inkişaf göstəriciləri.

TTCİ və OECD indekslərinin digər fərqləndirici cəhəti birincinin hesablanmasında 90 göstəricidən, ikincinin hesablanmasında isə 20 göstəricidən istifadə edilməsidir. Bu iki indeks arasındakı mühüm fərqlərdən biri də OECD indeksində iqtisadi nəticələrdən daha çox istifadə edilməsidir. Belə ki, turizmin ÜDM-da payı, ölkəyə gələn turistlərdən əldə edilən gəlirlərin mənşə ölkələr üzrə təsnifləşdirilməsi, turizm xidmətlərinin ixracı, turizm sektorunda əmək məhsuldarlığı, alıcılıq qabiliyyəti pariteti (AQP) və sair göstəricilər iqtisadi fəaliyyətin nəticəsinə daha çox aiddir.

Şəkil 1.2. Turizm fəaliyyətinin rəqabətliliyi üçün OECD indeksinin tərkibi

- ***Turizm sektorunda rəqabətliliyi müəyyən edən göstəricilər arasında dövlət tənzimləməsinə aid olan determinantlar və onların kəmiyyətcə qiymətləndirilməsi metodları***

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, turizm sektorunun inkişafında dövlət tənzimləməsinin müstəsna rolü var. Məhz müxtəlif ölkələrdə turizm sektorunun fərqli səviyyədə inkişafı digər amillərlə yanaşı bu sektora aid dövlət siyasetinin mahiyyətindən və nə dərəcədə həyata keçirilməsindən asılıdır. Turizm sektorunun rəqabətliliyi indekslərində bu sektora dövlət müdaxiləsinin səviyyəsi kəmiyyətcə eks olunmuşdur. Elə buna görə də turizm sektorunda rəqabətliliyin təmin edilməsində dövlət tənzimləməsinin rolunu müəyyən etmək üçün biz, metodoloji olaraq, hər iki indeksin tərkibində birbaşa dövlət müdaxiləsini eks etdirən determinantları ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirəcəyik [8].

OECD İndeksində birbaşa dövlət tənzimləməsi ilə bağlı olan determinantlar bunlardır: 1) Alıcılıq qabiliyyəti pariteti; 2) ölkəyə daxil olma vizasının tələbləri; 3) hava nəqliyyatı əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi; 4) turizm üçün dövlət büdcəsindən ayırmalar. OECD İndeksində yer alan digər göstəricilər birbaşa dövlət müdaxiləsi ilə bağlı olmasalar da dolayısı ilə dövlət müdaxiləsinə məruz qalırlar. Lakin biz yalnız birbaşa dövlət müdaxiləsini eks etdirən determinantlar üzrə tədqiqatımızı davam etdirəcəyik [9].

TTCİ ilə ona daxil olan alt-indekslər və alt-indekslərin öz aralarında qarşılıqlı Pirson korrelyasiya əmsallarının analizi (118 ölkə) (2019)

	TTCİ	“biznes mühitinin əlverişliliyi”	müdafia və təhlükəsizlik	sağlamlıq və gigiyena	“insan resursları və əmək bazarı	İKT hazırlığı	səyahət və turizmin prioritetləşməsi	beynəlxalq açıqlıq	qiymətlərin rəqabətliliyi	ətraf mühitin dayanıqlığı	hava nəqliyyatı	yerüstü nəqliyyat və port infrastrukturu	turizm xidmətləri infrastrukturu	təbii ehtiyatlar	mədəni ehtiyatlar və biznes safları
TTCİ	1														
“biznes mühitinin əlverişliliyi”	0.684668	1													
<i>müdafia və təhlükəsizlik</i>	0.598923	0.608258	1												
<i>sağlamlıq və gigiyena</i>	0.761815	0.478545	0.581502	1											
“insan resursları və əmək bazarı”	0.82673	0.788158	0.636678	0.711982	1										
İKT hazırlığı	0.874931	0.72691	0.683523	0.859005	0.845841	1									
<i>səyahət və turizmin prioritetləşməsi</i>	0.720415	0.570332	0.519413	0.538511	0.638271	0.648019	1								
<i>beynəlxalq açıqlıq</i>	0.806849	0.562309	0.579038	0.589912	0.6907	0.708059	0.63556	1							
<i>qiymətlərin rəqabətliliyi</i>	-0.383556	-0.323416	-0.264049	-0.156323	-0.351259	-0.325243	-0.271509	-0.354461	1						
<i>ətraf mühitin dayanıqlığı</i>	0.521025	0.447944	0.494292	0.383537	0.479491	0.530735	0.346774	0.486549	-0.576698	1					
<i>hava nəqliyyatı infrastrukturu</i>	0.904178	0.722199	0.518242	0.647208	0.775067	0.806095	0.650627	0.706265	-0.426268	0.433663	1				
<i>yerüstü nəqliyyat və port infrastrukturu</i>	0.861315	0.756887	0.605848	0.665252	0.785171	0.81932	0.59613	0.697617	-0.448532	0.574042	0.796369	1			
<i>turizm xidmətləri infrastrukturu</i>	0.871403	0.592018	0.567788	0.755464	0.714935	0.858083	0.70514	0.708692	-0.418062	0.554169	0.785127	0.749281	1		
<i>təbii ehtiyatlar</i>	0.513505	0.100058	0.023309	0.079828	0.282318	0.170412	0.319897	0.405979	-0.230164	0.150414	0.392372	0.219792	0.291438	1	
<i>mədəni ehtiyatlar və biznes safları</i>	0.747887	0.277761	0.187462	0.432813	0.431473	0.452444	0.326206	0.482235	-0.243559	0.204436	0.641798	0.556954	0.483181	0.603297	1

Qeyd: müəllif tərəfindən hesablanıb

Turizm sektorunun rəqabətliliyinin və davamlı inkişafının təmin edilməsi üçün ona təsir edən amillər arasında əlaqələrin səviyyəsinin analiz edilməsi zəruridir. TTCİ indeksi ilə onun tərkib hissəsi olan alt-indekslər, həmçinin alt-indekslərin öz arasında Pirson korrelyasiya analizi deməyə əsas verir ki, TTCİ-nin yalnız bir alt-indeks ilə - "qiymətlərin rəqabətliliyi" ilə korrelyasiya əlaqəsi çox zəifdir, həmçinin bu əlaqənin trendi neqativdir. Digər bütün alt-indekslərlə TTCİ arasındaki Pirson korrelyasiya əmsali kifayət qədər yüksəkdir.

"Biznes mühitinin əlverişliliyi" alt-indeksinin 5 digər alt-indeks ilə - "müdafiə və təhlükəsizlik", "insan resursları və əmək bazarı", İKT hazırlığı", "hava nəqliyyatı infrastruktur", həmçinin "yerüstü nəqliyyat və port infrastruktur" alt-indeksi ilə korrelyasiya əlaqəsi yüksəkdir. Digər göstəricilərlə korelyasiya əlaqəsi zəifdir. Xüsusilə, bu alt-indeksin "qiymətlərin rəqabətliliyi", "təbii ehtiyatlar", həmçinin "mədəni ehtiyatlar və biznes səfərləri" alt-indekslərindən asılılığı demək olar ki, yoxudur.

"Müdafiə və təhlükəsizlik" alt-indeksinin iki - "insan resursları və əmək bazarı" və "İKT hazırlığı" alt-indeksləri ilə korrelyasiya əlaqəsini də qənaətbəxş hesab etmək olar. Digər alt-indekslərlə əlaqə mövcud deyil və bu göstəricilər arasında H0 hipotezi özünü doğruldu. "sağlımlıq və gigiyena" alt-indeksinin dörd - "insan resursları və əmək bazarı", "İKT hazırlığı", yerüstü nəqliyyat və port infrastruktur, həmçinin "turizm xidmətləri infrastruktur" alt-indeksləri ilə korrelyasiya əlaqəsi yüksəkdir.

"İnsan resursları və əmək bazarı" alt-indeksi ilə "İKT hazırlığı", "hava nəqliyyatı infrastruktur", "yerüstü nəqliyyat və port infrastruktur", turizm xidmətləri infrastruktur" alt-indeksləri arasındaki korrelyasiya əlaqəsi də güclüdür. Lakin "qiymətlərin rəqabətliliyi" və "ətraf mühitin dayanıqlılığı" alt-indeksi ilə əlaqə zəifdir.

NƏTİCƏ

Bu alt-indekslər arasındaki Pirson korrelyasiya əmsalları göstərir ki, turizmin rəqabətliliyinin ölçülməsində istifadə edilən və dövlət tənzimləməsi prosesində turizmə birbaşa əlaqəsi olmayan, lakin dolayısı ilə turizm sənayesinə təsir göstərən dörd alt-indekslə - "qiymətlərin rəqabətliliyi", "ətraf mühitin dayanıqlılığı", "təbii ehtiyatlar" və "mədəni ehtiyatlar və biznes səfərləri" digər alt-indekslərin korrelyasiya əlaqəsi zəifdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. UNWTO. (2013). Asia and the pacific and the Americas the most "open" regions for travellers in terms of Visas. Press Release No. PR13005. Madrid, Spain: World Tourism Organization. Retrieved from <http://media.unwto.org/press-release/2013-01-28/asia-and-pacific-and-americas-most-openregions-travellers-terms-visas>.
2. Devine, A., & Devine F. (2011). Planning and developing tourism within a public sector quagmire:Lessons from and for small countries. *Tourism Management*, 32(6), 1253–1261. DOI: 10.1016/j.tourman.2010.11.004.
3. Tang, C., & Jang, S. (2009). The tourism-economy causality in the United States: A sub-industry level examination. *Tourism Management*, 30(4), 553–558.
4. Croes, R. (2011). The small island paradox: Tourism specialization as a potential solution. Lambert Academic Publishing
5. Omerzel Gomezelj, D. (2006). Competitiveness of Slovenia as a Tourist Destination. *Managing Global Transitions*. Volume 4. Number 2. Summer 2006.
6. Dwyer,L and Kim,C.V. (2003). Destination Competitiveness: determinantes and indicators. *Current issues in tourism*, 6(5),369- 424.
7. World Economic Forum. (2018). The Travel & Tourism Competitiveness Report 2017. Paving the way for a more sustainable and inclusive future.

8. Gülaliyev.M. "Xarici iqtisadi fəaliyyət: tənzimləmə ilə liberallığın tarazlığı" Monoqrafiya «Elm və Bilik», 2018, 363 səh.
9. Məmmədova Ü.İ "Turizm sektorunun dövlət tənzimləməsi sahəsində beynəlxalq təcrübə" Elmi əsərlər 2018 №3 səh 112-118

**Мамедова У., диссидент
Институт экономики НАНА**

**Роль государственного регулирования в конкурентоспособности
туристического сектора**

Цель исследования - Изучены методы измерения конкурентоспособности в сфере туризма.

Методология исследования - измерение влияния государственного регулирования на конкурентоспособность в сфере туризма

Результаты исследования-осуществлено основное соотношение государственного регулирования в развитии туристического сектора.

Ключевые слова: регулирование, конкурентоспособность, корреляция Пирсона, детерминант

**Ulker Mammadova
Institute of Economics of ANAS, dissertation**

The role of state regulation in the competitiveness of the tourism sector

The purpose of the research - The methods of measuring competitiveness in the tourism sector were studied.

Methodology of the study - measuring the impact of government regulation on competitiveness in the tourism sector

Main results - the main correlation of state regulation in tourism sector development was realized

Key words: regulation, competitiveness, Pearson correlation, determinant

Daxil olub: 22.06.2019